

„Ritus absolvendi ab excommunicatione”

A kiközösítettek feloldozásának kora újkori rítuselemei

Bárth Dániel

Korántsem a váratlan felütés retorikai megoldásával élek, amikor az exkommunikáció témakörével foglalkozó tanulmányom bevezetőjében rögtön e vallástudományi problematika rendkívüli kiterjedtségére és szerteágazó természetére utalok. A kiközösítés, kiátkozás kérdésköre megközelítési módok sokaságának kínál terepet, amelyek mindegyike megannyi tudományág, tudományterület létjogosultságát erősíti e tekintetben.

Ha egy általánosabb szinten, összehasonlító módszerrel vizsgálánk a jelenségkört, gyakorlatilag egy személy vagy csoport bármilyen vallási vagy nem vallási közösségből történő kizárásának aktusaként, meglehetősen tág értelemben foghatnánk fel annak egész jelenségvilágát. A vallásetnológia például az exkommunikáció fogalmát a halottaknak az élők közösségéből történő eltávolítására és egyúttal kielégítésére alkalmazta.¹ Mivel ilyen jellegű időszakos vagy végleges kiközösítés a világ szinte valamennyi vallásában megtalálható, az egyes vallások történetének részeként monográfiák sora születhetnek a témában. De ha csak a kereszténységre összpontosítunk (miként számos vallástudományi kézikönyv teszi e fogalommal), az exkommunikáció egyháztörténeti, kánonjogi és liturgiátörténeti megközelítései nem csak felekezeti viszonylatban, hanem az egyes felekezeteken belül is időben, térben eltérő változatok és minták sokaságát tárják a kutatók elé.² Csak a katolikus egyházon belül súlyos évszázadokban mérhető már e gyakorlat története.³

Tanulmányomban mindezek tudatában egy első látásra aprónak tűnő részmával foglalkozom, ám még egy ilyen leszűkített perspektíva esetén sem gondolhatok másra, mint a részproblematika felvillantására és esetenként mélységes művelődéstörténeti távlatainak érzékeltetésére. Vizsgálatom időhatárát is leszűkítem a XVI–XVIII. századra. Még e korszakon belül is eltekintek az exkommunikáció redundáns

¹ Christoph AUFFARTH — Hans G. KIPPENBERG — Axel MICHAELS: *Wörterbuch der Religionen*. Alfred Kröner Verlag, Stuttgart 2006. 142.

² Vö. Georg DENZLER — Carl ANDRESEN: *Wörterbuch Kirchengeschichte*. Deutscher Taschenbuchverlag, München 1997⁵. 209–210; Kurt GALLING (szerk.): *Religion in Geschichte und Gegenwart* I–VI. Tübingen 1957–1965³. II. (1958) 828–830. Az exkommunikáció hiedelemvonatkozásaira: Hanns BÄCHTOLD-STÄUBLI — Eduard HOFFMANN-KRAYER (szerk.): *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* I–X. Berlin — Lipcse, 1927–1942. II. (1930) 1096–1097.

³ DIÓS István (főszerk.): *Magyar katolikus lexikon* I–XV. Szent István Társulat, Budapest 1993–2010. VI. (2001) 768–769.

egyházi kérdéseinek taglalásától,⁴ sőt, magának a kiátkozásnak, kiközösítésnek a korszakban jellemző liturgikus aktusait is csak futólag érintem — az ún. *excommunicatio maior* alóli *feloldozás* rítusát állítom a központba, amelynek szertartásleírása a korszak szinte valamennyi hazai római katolikus rituáléjában helyet kapott.⁵ Hogy a kiválasztott rítus szerepel a plébániákon és szerzetesközösségekben élő *alsópapság* által használt szertartáskönyvekben, az különösen fontos nekem, mivel immár közel másfél évtizedes kutatásaim éppen az egyházi irányítás és a helyi vallási közösségek (vagy nevezhetjük „népi kultúra”-nak) közötti kapcsolódási pontokra irányulnak. E téren kezdettől fogva kiemelkedő helyen kezeltem az egyházi szerkönyvek forráscsoportját, felvállalva egyúttal a módszertani összetettség nem mindig könnyen áthidalható ódiomat. A hazai és európai rituálék körében végzett elsődleges forrásfeltáró bűvárkodásaim fő irányai (a keresztelés és a házasságkötés liturgiája,⁶ illetve a benedikciók és exorcizmusok szöveganyaga⁷) mellett mintegy mellékszálként odafigyeltem a most vizsgált rítus elterjedésére és változataira is.

A nagyobb kiközösítésből való feloldozás szertartásrendje

A nagyobb kiközösítés nyilvánosságához hozzátartozott, hogy az ez alóli feloldozásnak is *in foro exteriori* kellett végbemennie. E nyilvános és ünnepélyes rítus szertartásrendjét Magyarországon a Pázmány Péter által 1625-ben kiadott esztergomi rituále egységesítette és terjesztette el. A *Rituale Strigoniense* a bűnbánat szentségéről szóló fejezetbe illesztette be a *De absolutione ab excommunicatione in foro exteriori* címet viselő szertartást.⁸ Logikailag indokoltan itt a rítus közvetlenül az általános gyónási feloldozási formula után következik. Az általunk vizsgált szertartás rubrikáiban viszonylag szűkszavúan csak arra adtak utasítást, hogy a vezeklő térden állva — s ha férfi —, felül ingre vetkőzve fogadja a büntetés szimbolikus papi gesztusát, amelynek keretében Isten szolgája ülve, a kezében lévő vesszővel vagy ostorral (*virga aut funiculis*) könnyedén (*leviter*) megütötte őt a vállán. Eközben az 50/51. (bűnbánati) zsoltár szövegét mondta el, majd a szokásos *Gloria Patri* következett. Ezután a pap

⁴ Vö. MIHÁLYFI Ákos: *Az emberek megszentelése (szentségek és szentelmények)*. Szent István Társulat, Budapest 1926. (Második, javított kiadás) 199–213. A jelenleg érvényes szabályozásra: ERDŐ Péter (szerk): *Az egyházi törvénykönyv. A Codex Iuris Canonici hivatalos latin szövege magyar fordítással és magyarázattal*. Szent István Társulat, Budapest 2001. (Negyedik, javított és bővített kiadás.)

⁵ A jelen tanulmányban nem foglalkozom a pontifikálék hasonló (kiátkozási és feloldozási) rítusaival, melyek tárgyalása egy másik dolgozat keretei között képzelhető el.

⁶ BÁRTH Dániel: *Eskiivő, keresztelő, avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon*. MTA-ELTE Folklor Szövegelemzési Kutatócsoport, Budapest 2005. (Szövegek és elemzések 1)

⁷ BÁRTH Dániel: *Benedikció és exorcizmus a kora újkori Magyarországon*. L'Harmattan, Budapest 2010. (Fontes Ethnologiae Hungaricae IX)

⁸ *Rituale Strigoniense, seu formula agendorum in administratione sacramentorum, ac caeteris ecclesiae publicis functionibus. Jussu, et auctoritate illustrissimi ac reverendissimi domini Petri PAZMANY, archiepiscopi Strigoniensis. (Nunc recenter editum.)* In Aula Archiepiscopali, Pozsony 1625. 60–63.

fömlált és fedetlen fővel, *Kyrie*, *Pater noster* és egy *précesz* után rövid könyörgést mondott, amelyben az Úristentől kérte a kiközösített büntetésének feloldozását. A pap ezután újra leült, és fedett fővel kinyilvánította az *absolutio*-t:

A mi Urunk, Jézus Krisztus oldozzon fel téged. És én az ő és a feljebbvalóm által rám ruházott hatalommal feloldozlak a kiközösítés bilincsből, amelybe ilyen meg ilyen tetted miatt jutottál; és visszahelyezlek a hívek közösségébe és egységébe és az egyházi szentségekbe, az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében.

Az esztergomi szertartáskönyv közvetlenül ezután a rítus azon változatát közli, amikor a kiközösített már a halála után oldozták fel (mivel életében kinyilvánította megbánását). Az előírások részletezve taglalják, mi történjen a még el nem temetett, illetve a megszentelt vagy megszentetlen földbe temetett halottakkal. A jelképes megkorbácsolás nem maradhatott el, akár a holttesten, akár az exhumált tetemen, akár a régebben behantolt síron kellett végrehajtani. A szertartás annyiban különbözött a fentitől, hogy érthető módon kiegészült néhány temetési rítuselemmel (pl. a *De profundis* zsoltárral).⁹

A szertartás magyar esküszövegei

A szentségi liturgia hazai történetéről szóló szakirodalomban szereplő alapvető tételeknek megfelelően a Pázmány Péter által rögzített szertartásrend szinte szó szerint az 1614-ben kiadott *Rituale Romanum* szövegének az átvétele.¹⁰ A nagy magyar egyházi vezető ezen a téren is eleget tett a római egységesítő törekvéseknek. Egy aprócska körülmény kivételével. Az alapszertartást bevezető, kiegészítő utasítások római változatában ugyanis megemlítik, hogy a kiközösített szolgáltasson elégtételt a bűnével okozott károkért, vagy legalábbis esküdjön meg, hogy ezt meg fogja tenni. Ugyancsak esküvel (*iuramentum*) erősítse meg a delikvens, hogy mindenben aláveti magát az Egyház törvényeinek. Ezt a két kitétele Pázmány is átvette, ám ki is egészítette azokat, maguknak az esküszövegmintáknak a betoldásával. Az esztergomi rituále két esküszöveget közöl, kizárólag magyar nyelven (tehát még az ilyenkor szokásos latin minta sincs ott). Az elsőt azoknak kellett elmondani, akiket azért közösítettek ki, mert — bár törvényesen, az exkommunikáció terhe alatt előidéztek őket valamilyen ügyben, mégis — vonakodtak megjelenni az egyházi ítélőszék előtt:

Isten tégedet úgy segéllyen, Boldog Asszony és mind a több szentek, hogy ennek utána a te egyházi bírád előtt törvényhez állasz; az anyaszentegyháznak engedelmes léssz; és a mit törvény szerént tenéked a bíró parancsol, azt meg míveled: Isten tégedet úgy segéllyen.

⁹ *Rituale Strigoniense* (8. jz.) 63–65.

¹⁰ A kérdéshez vö. RAJNER Lajos: *A Rituale-kérdés Magyarországon*. Budapest 1901; BÁRTH (6. jz.) 22. Munkámhoz a *Rituale Romanum* alapkiadásának új, kritikai változatát használtam: *Rituale Romanum. Editio Princeps (1614)*. Edizione anastatica, Introduzione e Appendice a cura di Manlio SODI — Juan Javier FLORES ARCAS. Vatikánváros 2004.

Akiket valamilyen más bűn miatt közösítettek ki, azok a következő formulát mondták el:

Isten tégedet úgy segéllyen, Bóldog Aszzony, és mind a töb(b) szentek, hogy ennek utána engedelmes lész az anyaszentegyháznak, és a te lelkipásztorodnak: és Istennek segítségével, meg óltalmazod magadat efféle vétektől, mellyért ez úttal átokba estél volt. Isten tégedet úgy segéllyen!¹¹

Mi ennek a kiegészítésnek a jelentősége? A népnyelvű szövegek megjelenése a döntően latin liturgiát rögzítő szertartáskönyvekben olyan nem elhanyagolható művelődéstörténeti témakört jelent, amelyre már sokan felfigyeltek, nemzetközi téren monográfiai is születtek erről.¹² Növeli az efféle szövegek fontosságát, hogy *eskü* (-jellegű) szövegek, amelyek általános vallástudományi értelemben az önmegátkozás jövőbeni feltételhez kötött verbális kifejeződései.¹³ Katolikus szertartáskönyvekben ezenkívül csak a házasságkötés rítusában találkozunk velük. Jómagam az utóbbi témakörrel korábban behatóan foglalkoztam disszertáciomban. Európai összehasonlító vizsgálatokkal ki lehetett mutatni, hogy noha a hazai egyházi diskurzusban már a XVI–XVII. században kialakult a házassági eskünek mint sajátosan magyar és ősi eredetű hagyománynak a sztereotípiája, az ilyen jellegű szövegeknek akadnak középkori európai előzményei és későbbi kortárs párhuzamai egyaránt.¹⁴ De mi a helyzet az ennél jóval kevésbé közismert és még szinte egyáltalán nem kutatott előzetes esküvel, amely, mint láttuk, a kiközösítettek visszafogadásának rítusához társult?

Magyarországi viszonylatban egyértelmű, hogy a Pázmány által rögzített szertartásrend az azt követő három és fél évszázadban (nagyjából a XX. század derekáig) meghatározó minta maradt. Mind a későbbi esztergomi, mind az egyéb hazai egyházmegyék szerkönyvei az előzetes esküvel kibővített rítust tartalmazzák. Ezen a téren még az Esztergomtól tudatosan függetlenedni kívánó kalocsai érsekség, sőt a zágrábi egyházmegye sem volt kivétel.¹⁵ Feltűnő viszont, hogy a rituálék egyéb népnyelvű szövegbetéteivel ellentétben az összeállítók e szertartáselem kapcsán sokáig nem törekedtek az adott egyházmegye nemzetiségi viszonyait kifejező többnyelvű megoldás alkalmazására. Az esztergomi egyházmegyében például először csak a XX. század elején kiadott rituáléban jelent meg a magyar mellett a német és szlovák nyelvű fordítás is.¹⁶

¹¹ *Rituale Strigoniense* (8. jz.) 61.

¹² Ld. pl. Joachim KOBLENIA: *Muttersprachliche Elemente im Rituale. Eine Studie zu den Breslauer Diözesanritualien von 1319 bis 1931*. Opole 2002.

¹³ Friedrich HEILER: *Erscheinungsformen und Wesen der Religion*. W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart 1961. 311–314.

¹⁴ BÁRTH (6. jz.) 100–126.

¹⁵ Megállapításom a hazai újkori rituálék tucatnyi kötetének áttekintése alapján történt, amelyek egyenkénti idézésétől itt eltekintek. Bibliográfiájukat ld. BÁRTH (6. jz.) 227–236.

¹⁶ *Rituale Strigoniense seu formula agendorum in administratione sacramentorum ac caeteris ecclesiae functionibus* ... Ratisbonae, Romae, Neo Eboraci et Cincinnati 1909. 118–123.

A magyar eskü forrása

Mennyire volt egyedi Pázmány megoldása a korabeli Európában? A válasz erre tömören annyi: eddigi ismereteink szerint Pázmány egyedi megoldást választott azzal, hogy a római szertartáskönyv eskütételre buzdító instrukciója mellett szövegmintákat is adott. E kijelentésem háttérben több tucatnyi európai egyházmegye XVII–XX. századi rituáléjának ilyen szempontú áttekintése áll.¹⁷ Vajon honnan vette Pázmány az „ötletet” és a mintát ehhez az eljárásához?

Természetesen Telegdi Miklóstól. A XVI. század egyik legnagyobb hatású és jelentőségű egyházi vezetője¹⁸ ugyanis feltűnően hasonló formában közölte 1583-ban (majd később 1596-ban újra) kiadott *Agendarius*-ában ezt a szertartáselemet.¹⁹ Telegdi szertartáskönyvének művelődéstörténeti értékeit már magam is több tanulmányban méltattam, megemlékezve e szokatlan mozzanat beemeléséről is, amely ilyen módon korántsem Pázmány, hanem jeles elődjének érdeme.²⁰ Telegdi *Ritus absolvendi ab excommunicatione maiori, sive a canone, sive ab homine in externo foro lata* című ordója — megelőzván a *Rituale Romanum*-ot — némi eltérést mutat a később általánossá váló római-esztergomi rendhez képest. Utasításai szerint a karinget és stólát viselő pap a templomon kívül kezdte meg a szertartást az előtte térdeplő kiközösítettel. A szertartásban itt a 66/67. zsoltár szerepelt, az *oratio*-ban kisebb stiláris eltérések találhatók. Az *absolutio* szövege szintén eltérően kezdődik, nem Jézus Krisztus, hanem egy isteni közbenjárásra történő hivatkozással azonnal magának a papnak mint föloldozónak a személye (*ego*) és hatalma (*auctoritas*) kerül előtérbe:

A mindenható Isten és Szent Péter és Pál apostolai, valamint az ő szent egyházának felhatalmazásával/hatalmával, amellyel rendelkezem, feloldozlak téged a kiközösítés béklyójából. ...

Az előzetes esküvésekhez Telegdi nem két, hanem három szövegmintát közölt. A Pázmány által átemelt, imént idézett szövegek mellett a harmadik arra az esetre vonatkozik, amikor a kiközösített bűne kézzelfogható károkat okozott embertársainak, és a vétkes ezekkel kapcsolatban tényleges elégtételt fogad.

Isten tégedet úgy segéllyen, Boldog asszony és mind a töb(b) szentek, hogy ennek utána engedelmes lész az anyaszentegyháznak, és a te lelki pásztorodnak. Továbbá, hogy Istennek segítségével meg ol-

¹⁷ Ezek egyenkénti hivatkozásától most eltekintek. Bibliográfiájukat ld. BÁRTH (6. jz.) 227–236; BÁRTH (7. jz.) 109–133.

¹⁸ Személyére vö. legújabban: ÁCS Pál: „Telegdi Miklós”, in KÖSZEGHY Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon XI*. Balassi Kiadó, Budapest 2011. 402–405.

¹⁹ *Agendarius liber continens ritus et caeremonias, quibus in administrandis sacramentis, benedictionibus, et aliis quibusdam ecclesiasticis functionibus parochi et alii curati, in dioecesi et provincia Strigoniensi utuntur. Quibus additae sunt, lingua vernacula, piae et catholicae aliquot exhortationes, ad eos, qui utuntur sacramentis, et qui eorum administrationi intersunt*. Nagyszombat 1583. 115–118.

²⁰ BÁRTH Dániel: „Telegdi Miklós szertartáskönyvének művelődéstörténeti forrásértéke”, *Rálátás. Zsákai helytörténeti, honismereti, kulturális tájékoztató* (szerk. Dankó Imre) VI (2005/2) 8–13; BÁRTH (7. jz.) 49–51.

talmazod magadat efféle vetektül, mellyért ez úttal átokba estél volt. És akit meg bántottál, meg engeszteléd, és ha mi kárt tettél, vagy ha valamivel tartozol neki, arrul eleget tész. Isten tégedet úgy segéllyen.

Apró eltérés, hogy Telegdi még a pap által előremondott, egyes szám második személyű formulákat közölte.

A szertartási kiegészítés eredete

Pázmány forrása tehát e téren is Telegdi szertartáskönyve volt.²¹ A következő kérdés: vajon az utóbbi honnan vette a szóban forgó ötletet? A XVI. század második felében kiadott európai agendák ilyen szempontú átvizsgálása ismét negatív eredményt hozott.²² Bár Telegdinek az anyanyelvi liturgikus elemek tudatos tükröztetésében szép számmal voltak kortárs párhuzamai,²³ nem találtam olyan európai szertartáskönyvet, amely a kiközösítettek feloldozása esetében eskümintákat közölt volna. Azt is kijelenthetem, hogy az általam ismert korábbi, középkori szertartáskönyvekben sincs hasonló sem Európában, sem Magyarországon. A XV. század végétől Oláh Miklós *Ordo et ritus*-áig nagyjából megegyező formában megjelent esztergomi *obsequiale*-k magát a kiközösítettek feloldozásának rítusát sem tartalmazzák.²⁴ Korábbi, szórványos középkori adataink jobbára a nyilvános vezeklők hamvazószerdai kiűzésének, majd nagycsütörtöki visszafogadásának rítusáról szólnak, több tanulságos rítuselemmel (pl. pálcatorés a bűnösök feje fölött, békecsók), ám esküszöveg nélkül.²⁵ Középkori, rendi eredetű szokást őriz a *Sacra arca benedictionum* című kézirat, XVII. század végi pannonhalmi szertartáskönyv egyik ordója, amely nagycsütörtökön a bencés szerzetesközösség tulajdonlás és összeesküvés tilalma ellen vétő tagjainak kiátkozását foglalja magába.²⁶ Ugyanitt a szerzetesek általános feloldozásának szertartása a nagyböjt első vasárnapja utáni hétfőn szerepel.²⁷ (Itt jegyzem meg, hogy a nyugat-európai középkori bencés átokgyakorlat kiterjedtsége a hazai gyakorlatban nem ada-

²¹ Pázmány rituáléjának korai, de máig használható értékelése ebből a szempontból RAJNER (10. jz.). (Itt röviden „a penitencia tartásnál követelt eskü” mintájáról: 207).

²² Bibliográfiai adataikat ld. BÁRTH (6. jz.) 227–236; BÁRTH (7. jz.) 109–133.

²³ Vö. BÁRTH (6. jz.) 22. (73. jegyzet).

²⁴ Nyilván abból a megfontolásból, amely az efféle rítusokat a pontifikálék hatáskörébe utalta. A forráscsoporthoz vö. BÁRTH (6. jz.) 22.

²⁵ GALAMBOS Ferenc Iréneusz: *Az egyházi év a magyar középkorban. A Megtestesülés és a Megváltás ünnepeköre*. Bencés Kiadó, Pannonhalma 1953/2004. 95–97, 115; Magára az előzetes esküvés mozanatára való utalás azért előfordul, ld. pl. az 1515. évi veszprémi zsinati határozatban, ahol a szertartás áttekintő leírását is közölték: SOLYMOSI László: *A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozata*. Argumentum, Budapest 1997. 77–79.

²⁶ BÁRTH (7. jz.) 59.

²⁷ „Ordo generaliter absolvendi fratres in capitulo feria secunda post dominicam primam Quadragesimae.” BÁRTH (7. jz.) 59.

tolható.²⁸) Bár a középkorhoz hasonlóan nem tartozik jelen tanulmányom tárgyához a protestáns liturgia vizsgálata sem, ezen a ponton mégis megjegyzem, hogy az exkommunikáció nyilvános, közösség előtti feloldozásának számító *eklézsiakövetés* rendtartására vonatkozóan a vártnál kevesebb adat áll rendelkezésünkre a kora újkorból.²⁹ Református részről csupán Melius Juhász Péter 1563-as és Samorjai János 1636-os agendájában, majd a XVIII. század utolsó harmadától egyre több szertartáskönyvben szerepel a visszafogadás rítusa. Evangélikus részről egy XVII. század végi,³⁰ unitárius oldalról egy XVIII. század közepi kéziratosa agenda ilyen jellegű adatát tudjuk felmutatni.³¹ Mondanom sem kell, hogy eskü ezekben sincs, maguk a szertartásleírások viszont tanulságosak és önálló elemzésre várnak.

Különösen azért feltűnő a protestáns szertartásrendek viszonylagos ritkasága, mivel a korszakban más források (vizitációk, egyházfegyelméssel kapcsolatos levéltári iratok stb.) az exkommunikáció és az eklézsiakövetés szokását a helyi közösségek alapvető és általánosan elterjedt eszközeként mutatják be.³² Különösen igaz ez Erdélyre, ahol a kora újkorban gyakorlatilag nem csak minden protestáns felekezetenél, hanem a katolikus gyakorlatban is rendszeresen alkalmazták ezt a megoldást.³³ Ez utóbbi tényről hajlamos volt megfélekedezni a korábbi egyháztörténeti és néprajzi szakirodalom. A Gyulafehérvári Érseki Levéltár XVIII. századi iratai között kutatva magam is meglepődtem, hogy milyen gyakran és mennyire magától értődő kontextusban találkozunk a nyilvános bűnösök feloldozásának efféle katolikus közösségi szankciójával. Amikor például egy bizonyos Csergő János nevű kászonyújfalui plébános Klára nevű szolgálója ismeretlen személytől terhes lett 1740-ben, a lefolytatott vizsgálat a helyi hívek vallomásain keresztül nemcsak azt igyekezett tisztázni, hogy vajon a pap táplálta-e az asszonyt a szülés után, és vajon a szokással ellentétben *béavatta-e*, vagy csak a templomot kerüldte meg véle, hanem azt is, hogy vajon miért akadályozta meg, hogy az eklézsiakövetés alkalmával a közösség megszegyenítse. Egy vallomás szerint a szolgáló

²⁸ A témakörben ld. LITTLE alapvető monográfiáját, amely a *clamor* és *maledictio* jellegű szövegek, valamint az exkommunikáció szoros kapcsolatára is kitér: LESTER K. LITTLE: *Benedictine Maledictions*. Cornell University Press, Ithaca — London 1993.

²⁹ Összefoglalóan ld. BENEDEK Sándor: *A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja*. Órisziget 1971. 294–299.

³⁰ RAFFAY Sándor: *A magyarországi evangélikus liturgia történetéhez*. Budapest 1933. 53.

³¹ BÁRTH Dániel: „A történeti szokáskutatás kora újkori forrásai: az unitárius szertartáskönyvek”, in S. LACKOVITS Emőke — SZŐCSNÉ GAZDA Enikő (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 7. I–II. Sepsiszentgyörgy–Veszprém, 2007. I. 213–230. 225–227.

³² Legújabban NÉMETH Balázs: „...Isten nem aloszik, rejánk pislong...” *Református életforma kialakítása a folyamatosság és a változások közepette — a 16. századi Magyarország mint példa*. Kálvin János Kiadó, Budapest 2005. 224–229; KISS Réka: *Egyház és közösség a kora újkorban a Küküllői Református Egyházmegye 17–18. századi iratainak tükrében*. Akadémiai Kiadó, Budapest 2011. 256–273.

³³ A szokás elterjedtségét a nyelvi adatok sokasága is jelzi: SZABÓ T. Attila (szerk.): *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* I–(XII). Kriterion — Akadémiai Kiadó, Bukarest — Budapest 1975-től. II. (1978) 736.

máig sem mondotta meg, kitől terhesedett volt meg, elég, hogy az egész faluban pap kurvájának hitták, s mikor ekléziát követett, a megye meg akarta szalma-koronáztatni, a páter ő kegyelme nem engedte meg, mi okra nézve, nem tudom.³⁴

A forrás: Telegdi Miklós

Végezetül térjünk vissza Telegdi Miklóshoz, akinek véleményem szerint kulcsszerepe volt a fent tárgyalt rítus magyarországi formájának kialakításában. Miként láttuk, e magyar ordó különlegessége az esküformulák közlésében ragadható meg. Telegdi vélhetően e téren nem valamiféle külföldi vagy korábbi hazai mintát követett, hanem gyakorlatilag saját maga szerkesztette meg a későbbiekben mintaadóvá vált alapszöveget. Az általa összeállított *Agendarius* jó néhány magyar nyelvű szövegbetéte kapcsán (a keresztelezés és házasságkötés vonatkozó részei mellett számos magyar beszédmintát közöl, például bérnélvételnél, bűnbánatnál, utolsó kenetnél, valamint egy teljes gyónási tükör is található benne) korábban a XVI. századi humanista főpap hazai „prototípusának” számító püspök haladó hozzáállását dicsértük.³⁵ A jelen esetben azonban talán Telegdi személyiségének másik oldala, a jogtudós pontosságra törekvése mutatkozik meg. Nyilvánvaló, hogy a kiközösítettek feloldozása előtt ő is fontosnak érezte az előzetes nyomatékosító, megerősítő szerepű eskü letételét. Ennek nálunk meg is volt a maga hagyománya. Hogy a szövegek körüli bizonytalanságot, esetleges rendellenességeket kiküszöbölje, maga szerkesztett mintákat. Azt azonban bizonyára még ő sem gondolta volna, hogy ezen eskü sorai majd évszázadokon keresztül változatlan formában átörökítődnének, használatban maradnak, míg végül a XXI. század elején egy tudományos konferencia előadásának, majd az abból készült tanulmánynak a közép-pontjában kötnek ki.

³⁴ Gyulafehérvári Érseki Levéltár I. (Püspöki Levéltár) 1. (Püspöki Hivatal Iratai) 15/1740.

³⁵ BÁRTH (20. jz.).